

A XVIII. század helye könyvtörténetünkben

Könyvészeti gyűjtögetéstől — kulturológiai állásfoglalásig

Amikor másfél évtizeddel ezelőtt a nagyenyedi Bethlen-könyvtár újsütetű könyvtárosaként, a sokszor könnyelműen elhangzott történelmi általánosítások taszító hatása alatt, a tények vonzásába kerültem, és könyvészeti gyűjtögetésbe fogtam, tapasztalatlanul nem sejthettem, hogy ez a látszólag véletlen sugallta választás mennyire befolyásolja majd történeteszi, mi több: értelmiségi tudatomat.

Nem érdektelen talán az sem, hogy egy kisvárosban élő fiatal értelmiségi hogyan indul el a kutatás útján. A helyi állami szervek néhány hétre egy — munkámtól teljes mértékben idegen — feladattal bíztak meg. A munka természetébe olyan volt, hogy szünetek is adódtak benne: rövidek ahhoz, hogy az ember könyvet vegyen a kezébe, túl hosszúak egy cigarettára. Miután akkoriban többen is cikkeztek arról, hogy végre számba kellene venni az Erdélyben 1800 előtt megjelent könyvanyag *egészét*, azaz *a tizennyolcadik századi nyomtatványokat* is — magamhoz vettem Petrik Géza több tízezer tételes hatalmas bibliográfiáját, s a mondott szüneteket arra fordítottam, hogy tételről tételre haladva kiválogassam a szóban forgó címleteket.

Több mint másfél ezer nyomtatványról kaptam áttekintést, illetve kaphattam volna, ha ezt tartom célomnak. A munka közben körvonalazódó feladatot azonban abban láttam, hogy a már ismert — de eddig a szerzői betűrendes „Petrik“ adat-dzsungelében elsüllyedt — címanyagot kiegészítsem, s ily módon összeállíthassam az erdélyi nyomtatványok ún. *kollektív katalógusát*, amely a rövidített címleíráson, a terjedelem adatain kívül a lelőhelyet illetően is útbaigazítást adna.

Már a Bethlen-könyvtár gyűjteménye is számos ismeretlen *nyomtatvánnyal* gazdagította cédulakatalógusomat. Amikor azonban a kolozsvári akadémiai és egyetemi, valamint a marosvásárhelyi, brassói, nagy-szebeni, zilahi, csíkszeredai, székelyudvarhelyi dokumentációs könyvtárak sok százezer tételre rúgó leltáraiból kiszűrtem az ismeretlen nyomtatványokat, cédularendszerem százas tételekkel szaporodott. A Petrik-féle bibliográfiához képest csaknem ezer új címlet, addig ismeretlen erdélyi nyomtatvány leírása gyűlt össze dossziémban.

Néhány év telt el gyűjtögetéssel és részeredmények publikálásával. A régi enyedi nyomtatványok könyvészetén kívül közöltem ismeretlen román nyomtatványokat, Comenius-kiadásokat, s összeállítottam (a mai napig sem jelent meg) a tizennyolcadik századi *tankönyvek* köny-

vészetét. Könyvtárosként tovább is haladhattam volna ezen az úton. Tisztázhattam volna nyomdatörténeti részleteket (rámutathattam volna például arra, hogy a kolozsvári nyomdászat krónikása, Ferenczi Zoltán véleményétől eltérően a kolozsvári akadémiai nyomda első tipográfusa, Weilhamer, nem 1727-ben, hanem egy évvel előbb kezdett működni; hogy ugyanott dolgozott 1739—1747 között egy Feij András nevű nyomdász; hogy Kollmann nem 1775-ben, hanem hét évvel korábban kezdett Kolozsvárt működni — és egyéb hasonlókra). S persze megírhattam volna tizennyolcadik századi könyvkiadásunk nagy monográfiáját.

Megváltozott élethelyzetben azonban más kérdések kezdtek foglalkoztatni, s a tizennyolcadik századi erdélyi nyomtatványok kutatásából — a kollektív katalógus két kéziratós példányán kívül — mindössze valamiféle összbenomással, globális értékeléssel maradtam. Talán az alábbi sorok sem születtek volna meg, ha a korról bennem élő kép nem ütközik bele egyre gyakrabban olyan értékelésekbe, amelyekkel nehéz volt egyetértenem.

Könyvkiadás a XVIII. században

Ha valaki másfél évtizeddel ezelőtt vallat tizennyolcadik századi könyvkultúránkról, minden bizonnyal magam is felmondom a *szakmai köztudatot*: hanyatló korszak; az anyanyelvűség, a világias szellem majd csak a felvilágosodás nyomán jelentkezik; a kor hazai hagyományoktól idegen, gyökértelen szellemi világ képét mutatja.

Időközben azonban tizenhatodik századi könyvkultúránkat tanulmányozva egyre gyakrabban ingott meg bizalmam az egyes korszakok bevett értékelésében. A tizenhatodik századról például kiderült, hogy éppen a reformáció és a humanizmus szellemi erjedésének évtizedeiben apad el a külföldet járó diáksereg. Az ilyen és ehhez hasonló, meglepő, mert a *köztudatnak ellentmondó* felismerések növelik a történész kérdező kedvét és kritikus hajlandóságát. Nos, a tizennyolcadik századi könyvkultúra sivárságának tétele ugyanígy kezdett ingerelni, hogy újra elővegyem kollektív katalógusomat. Ahhoz persze kétség sem fért, hogy a kor leértékelése mennyiségi viszonylatban szóba sem jöhet. Hiszen a tizenhetedik század alig ezer nyomtatványával közel *háromezer* tizennyolcadik századi erdélyi nyomtatvány állítható szembe!

Bonyolultabb a másik két szokásos értékszempont, azaz az *anyanyelvűség* és a *világiasság* kérdése; s éppen a bonyolultságra való tekintettel szükséges legalábbis egy egyszerűsítést elvégezni: Kolozsvárra korlátozni a vizsgálódást. (Ez a szűkítés egyébként is jogos, hiszen a tizennyolcadik századi Erdély tizennégy nyomdahelyének össztermeléséből e város nyomdái 45 százalékkal részesednek, szemben Nagyszében 21, Brassó 12 százalékaival s a többi helység elenyésző termelésével. De indokolja a szűkítést az is, hogy Kolozsvár az előző században is vezető szerepet játszott — bár abban csak a könyvanyag 40 százalékaival.)

A kolozsvári könyvkiadásra összpontosítva figyelmünket, kiderül, hogy a tizennyolcadik század folyamán a magyar nyelvű könyvek száma növekvő tendenciát mutatott, s már a század első felében is túlhaladta az előző félszázad termését. A mellékelt grafikonból azonban az is ki-

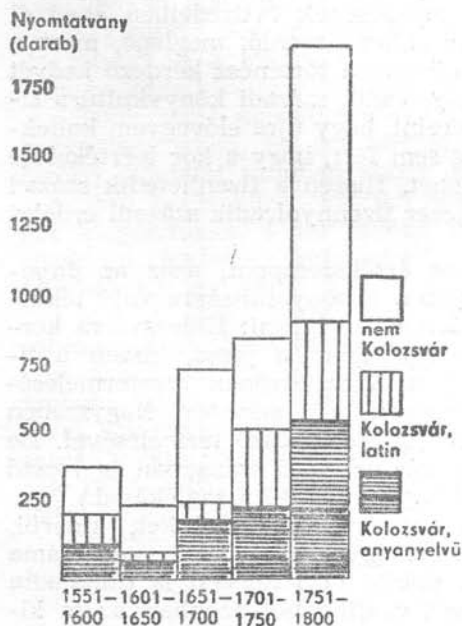
tűnik, hogy a latin nyelvű könyvek számának gyarapodása még határozottabb volt. Viszonylag több tehát a latin kiadvány.

Növekedett természetesen a laikus olvasmányanyag is, az összpéldányszámon belüli aránya azonban változatlanul 50 százalék körül maradt, akárcsak a tizenhetedik században. Amíg Kolozsvárt a református és az akadémiai nyomda esetében a kiadványok felerészben világiak, illetve anyanyelvűek, a kisebb nyomdáknál az arány többnyire rosszabb. Úgy tűnik tehát, nem annyira a felekezeti hovatartozás vagy a hagyományokhoz való kapcsolódás, mint inkább az egyes városok társadalmi-művelődési jelentősége, súlya volt hatással a kiadási politikára.

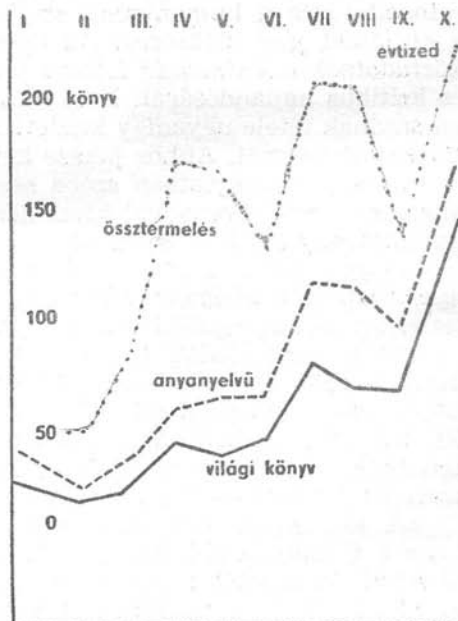
Anyanyelvűség és laicitás egyébként ezekben a századokban paradoxális viszonyt mutat. Amíg a vallásos könyvek — elsősorban hitvédelmi okokból — többnyire anyanyelven jelentek meg, a laikus olvasmányanyag s ezen belül annak legjelentősebb csoportja, a tankönyv, jobbra *latin nyelven* látott napvilágot. Ebből a szempontból tanulságos összevetni a kolozsvári akadémiai nyomda és az egyébként jelentéktelen csíksomlyói könyvnyomtató műhely kiadványait. Igaz, hogy Csíksomlyón kisebb a latin nyelvű könyvek aránya, ezzel szemben a kiadványok zöme vallásos jellegű. Gyökeresség és gyökértelenség, a helyi hagyományokhoz kapcsolódás, illetve annak hiánya — úgy tűnik — kevésbé, a társadalmi, olvasói elvárásoknál mindenképpen kisebb mértékben befolyásolta a kiadói gyakorlatot.

Már a szokványos értékszempontok szerinti vizsgálat (a könyvtermelés mennyiségi alakulása, az anyanyelvűség, illetve a világiasság), ha különböző mértékben is, de félreérthetetlenül cáfolta azokat a beideg-

Erdélyi könyvtermelés 1551—1800

Kolozsvári könyvtermelés 1701—1800

zódott értékeléseket, amelyek tizennyolcadik századi könyvkultúránkkal kapcsolatban közkeletűek.

Új értékszempont

Mindennek a mérlegelése közben merült fel bennem egy újabb szempont szükségessége is: az *utilitásé*, a kulturális javak *gyakorlati értékéé*. Ritkán alkalmazott megközelítés ez, holott talán ebben a fekvésben mérhető leginkább a művelődési javak lét-, azaz történelemformáló szerepe.

Mintha történetírásunk sem szentelne kellő figyelmet annak, ami a hagyományos történelmi lét egészére meghatározó nyomást gyakorolt. Arra gondolok, ami a múlt századi Kóváry László szemében is alapvető szimptomának tűnt: hogy Erdélyben az elvetett mag többnyire csak háromszoros-négyszeres termést adott (néha annyit sem), s hogy a krónikusan rosszul táplált lakosságot gyakran inséges esztendők tizedelték vagy éppen éppén harmadolták. Olyan alapvető realitások ezek, amelyekkel történésznek és művelődéstörténésznek egyaránt számolnia kellene értéktételeiben is. Amennyiben a kor alapproblémája az éhség és a járvány — a *mezőgazdasági és egészségügyi kulturáltságnak, illetve az azt szolgáló művelődési vállalkozásoknak* értékskálánk élén a helye.

Ebből a szempontból tekintve át könyvtörténetünk századain, azt találjuk, hogy a tizenhatodik század második felének kolozsvári nyomtatványai közül egyedül a Melius Juhász Péter-féle *Herbarium* esik ebbe a vonulatba. A tizenhetedik század közele felézer kolozsvári kiadványa közül is csak három munka jön számításba: Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis*ának két kiadása és Nadányi János kertészeti kompilációja. (Jellemző különben, hogy ez utóbbi mindössze hetvenöt példányban látott napvilágot.)

Ezzel szemben a tizennyolcadik századi kolozsvári könyvkiadás csaknem negyven mezőgazdasági, illetve egészségügyi ismeretterjesztő munkát jelentetett meg. A *Pax corporis* hat újabb kiadása mellett Juhász Máté *Házi különös orvosságának* ugyancsak hat kiadása még az akadémiai nyomda egészségügyi buzgólkodását sem meríti ki teljes mértékben, holott a református tipográfia is megtette közben a magáét. Ami a mezőgazdasági kultúrát illeti, itt elsősorban a méhészet iránti érdeklődés — gazdaságtörténetileg talán a viaszkivittel összefüggő — ténye ötlük szemünkbe: csak Kolozsvárt négy méhészkönyv látott nyomdafestéket. Az akadémiai nyomda 1733-as kiadású *Kerti veteményekről trtt könyvével* kezdődően több mezőgazdasági munkát is megjelentettek. Különös fontossága lehetett az állatbetegségekről szóló, egyébként sokszor igénytelen műveknek, tudva azt, hogy még a század derekán is — a főkormányzséki jelentések tanúsága szerint — az állattenyésztés volt a lakosság fő kereseti forrása.

Úgy tűnik tehát, hogy a század negyedik évtizedével kezdődően új helyzet állt elő: a jogi-teológiai-humán kultúrájú értelmiség olvasmányanyaga mellett jelentkezik az új, *műszaki jellegű* olvasmányanyag is. A folyamat első tetőpontját a hatvanas-hetvenes években, azaz a korai felvilágosodás időszakának vége felé érte el. Sajátos és figyelemreméltó módon a tulajdonképpeni felvilágosodás évtizedeiben *csökken* a műszaki ismereteket terjesztő könyvek száma.

A XVIII. századi művelődés mérlege

Egy kor értékelése anyagismeret és értékszempon t kérdése. Kezdetben szerény és igénytelen célkitűzésű könyvészeti munkám elvégzése előtt a tizennyolcadik századi könyvanyag ismeretéről nyilván csak bizonyos határok között lehetett beszélni, valójában senki sem ismerte ennek az anyagnak mértékét, összetételét, jellegét. A kiadványok megközelítő teljességén követve a szokásos értékszempon tokat, majd pedig az utilitárius érték bevitelével arra a következtetésre jutottam, hogy — a korábbi felfogással ellentétben — a tizennyolcadik században nem a megelőző kor eredményeinek korcs örökösét, hanem azok méltó folytatóját kell látnunk.

Fel kell figyel nünk arra, hogy a válságok megszakította fejlődés első csúcspontja a hatvanas-hetvenes években, azaz a korai felvilágosodás időszakának végén következett be a kiadványok száma, az anyanyelvűség és a művelődés utilitarisztikus vonulata szempontjából egyaránt.

Miközben a tizennyolcadik századot előző korokkal vettem össze, az is kiderült, hogy értékrendünk zavarai nemcsak a tizennyolcadik század alulértékelésében, hanem a *tizenhetedik századi könyvtörténet túlértékelésében* is megmutatkoznak. Kitént, hogy a köztudatban kiemelkedő szerepet kapott tizenhetedik század, különösképpen első fele, inkább a tizenhatodik és tizennyolcadik század közötti válság koraként fogható fel.

Ez a fonák értékrend akaratlanul is felveti művelődéstörténeti szemléletmódunk problematikáját. Hol keressük az ilyen és ehhez hasonló tévedések magyarázatát: a forrásanyag ismeretlenségében, elfogult sztereotípiák makacs továbbélésében, a köztörténeti értékrendnek a művelődéstörténetre való extrapolálásában? Nyilván csábító az a gondolatmenet, hogy a tizenhetedik század viszonylagos függetlenségét „szükségképpen“ kulturális fellendülésnek kellett kísérnie. Csábító, de könyvtörténetileg igazolhatatlan.

A téveszmék genezisének firtatásán túl azonban felmerül egy ennél lényegesebb probléma is. Az nevezetesen, hogy a könyvtörténetből leszűrt következtetések mennyiben korrelálhatók a *művelődéstörténeti*, illetve éppenséggel a *társadalomtörténeti fejlődés* egészével.

Sajátos módon könnyebb támpontokat találni a kérdés második részéhez. A tizenhetedik századot az európai történettudomány hajlamos a válság korszakának felfogni. (Nemrég a Moszkvában tartott történész-kongresszus egyik előadója mutatott rá például arra, hogy a marhakereskedelem a kelet-európai tájakon csak a tizennyolcadik század derekán érte el újra a tizenhatodik századi színvonalat.) De úgy vélem, a művelődéstörténeti tények figyelemes és elfogulatlan mérlegelése alapján ugyancsak a könyvtörténet trend-vonalával hasonlatos kép alakulna ki. Nehezen lehetne például kvantifikált bizonyítékokat felhozni a tizennyolcadik századi iskolázás fejlődő tendenciájával szemben. Mindaddig, amíg művelődéstörténetünk egyedül a könyvtörténet területén képes megny nyiségi relációkat megállapítani, azt hiszem, akarva-akaratlanul ezek alapján kell szemlélnünk a művelődéstörténet egészét is.

Művelődéstörténetől művelődésszemléletig

A tizennyolcadik század erdélyi nyomtatványainak kollektív katalógusától időben és érzelmileg is eltávolodva, e sorok írója számára csaknem közömbös az, hogy munkáját kiadják-e vagy sem. Szívesen emlékezik a gyűjtögetés szorongásokat oszlató s a vadászatával bizonyára rokon izgalmára, de ma már a munkájából levonható könyvtörténeti következtetések sem foglalkoztatják kellő mértékben. Egy fokkal érdekesebbnek tartja azokat a művelődéstörténeti kérdéseket, amelyeket a fentiekben részben meg is fogalmazott, végül is azonban a tizenöt évvel ezelőtt megkezdett munkából a maga számára néhány, talán közhelyszerű, de művelődéstörténeti foglalatosságában — és értelmiségi állásfoglalásában is — sokszor eligazító tanulsághoz ragaszkodik a leginkább.

Mindenekelőtt a kritikai alapállás szükségességéhez művelődéstörténeti sztereotípiákkal szemben. Ahhoz a tanulsághoz továbbá, hogy művelődéstörténet és művelődési gyakorlat középpontjában nem az alkotó, nem az alkotás áll. A tudománytörténet, művészettörténet számára fontos személyek és művek művelődéstörténetileg, egy közösség művelődése szempontjából, néha nem is léteznek. És fordítva: jelentéktelen személyek és munkák válhatnak művelődéstörténeti hatóerejűvé. A magyarázat kézenfekvő: a tudomány- és művészettörténet számára az önmagában vett alkotó, illetve alkotása a tárgy, míg a művelődéstörténetnek a kulturális javakat a történeti léthez kell viszonyítania. Mondjuk az éhezők százezreihez a marhadögről szóló kompiláció fordítását és Bod Péter írói lexikonát egyaránt. S persze tudomásul kell vennie azt, hogy az adott történeti helyzet, a marhavésszel, éhínséggel és tömeges éhhalállal jellemezhető történelmi helyzet szempontjából értékesebb aktus a marhadögről írott és magyarra fordított kompiláció kiadása — ez a pillanatnyi választásba sűrűsödött életismeret —, mint Bod Péter eredeti, nagy erudícióval és hatalmas munkabírással elkészített lexikona.

Lehet megbotránkoztató is ez a nézőpont, s nyilván az is mindaddig, amíg alkotásokat csak önmagukhoz, más alkotásokhoz viszonyítva értékelünk. Létjogosultságát azonban éppen a történeti szempont adja meg: az, hogy a kulturális javakat az adott közösség történeti létének alapigényeihez kell viszonyítani; s itt a banális értékesebbé válhat, mint az eredeti, de az adott helyzettől elvonatkoztatott munka.

A kelet-európai sors megszabta lehetőségek keretei között a létet ily módon formáló értelmet, a Pápai Párizok, Fridvaldszkyk, Gyarmathi Sámuelek és az ismeretlen — néha jövevény, máskor honi — nyomdászok, értelmiségiek tágan értelmezett, a közvetítést is felölelő alkotótevékenységét tartjuk tehát beszédes példáknak a „hatékony érték“-re.

Valószínű, hogy több év munkája nincs arányban e néhány tanulsággal. Valószínű, hogy szociológiai stúdiumok sokkal rövidebb lefutással toroklottak volna — ugyanide. De hol volt azokban az években szociológia?

Dankanits Adám